

Najstariji do sada pronađeni ostaci čovjekove prisutnosti na području općine Hrvace potječu iz mlađeg kamenog doba - neolitika. To su ulomci glinenih posuda koji pripadaju starijeneolitičkoj mediteranskoj *impresso kulturi*, iz pećine *Tamnica* i *Stipanovića* pećine u Ruminu, a na još nekoliko mjesta pronađene su razne kamene izrađevine koje bi mogle pripadali ovom razdoblju. Iz narednih, metalnih doba, kraju bakrenog i ranom brončanom dobu, pripadaju nalazi cetinske kulture u Biteliću i Ruminu iz nekih od brojnih kamenih grobnih gomila, a od srednjeg brončanog doba do kraja željeznog doba (do pred pad ilirskog naroda Dalmata pod vlast Rimskog carstva) na uzvisinama su učestalo podizane brojne utvrde —

gradine

, koje su i danas dobro uočljive u brdovitim predjelima općine.

Za vremena Rimskog carstva, uz samu se granicu općine Hrvace, u Čitluku, nalazio grad Ekvum (*Colonia Claudia Aequum*), s kojim je vezana većina njemu bližih, razmjerno brojnih rimskih ostataka. Od izvora rječice Peruće (danas potopljenog akumulacijskim jezerom Peruća) prema Ekvumu je vodio vodovod koji je na mjestu gdje je prelazio rijeku Cetinu, urušivši se, na Šilovici nizvodno od Perućke brane kasnije uvjetovao gradnju *mlinica* (vodenica). Među ostalim rimskim nalazima najzanimljiviji su nalazi nadgrobnih spomenika - stela - obitelji Vetija, iz Potravlja te stela s prikazom dječaka koji drži pticu, iz Hrvaca, kao i nalazi iz paljevinskih grobova u Satriću (nakit, staklene i glinene posude te glinene uljanice).

Ovaj kraj obuhvaća sjeverni dio srednjovjekovne *župe Cetine* pa je s njom djelio zajedničku povijest. Ime Hrvaca (službeni i uobičajeni pisani oblik je Hrvace, no ispravniji bi bio Hrvatce, jer njihov posvojni pridjev glasi hrvatačkl, etnik; Hrvatačanin), potječe od imena Hrvat. Njegovu starinu, vjerojatno iz ranog srednjeg vijeka, pokazuje i trajnost bogoštovanog mjesta u Hrvacima, na vrhu brijega na kojem se nalazi crkva Svih Svetih, jer su prigodom rušenja stare crkve i gradnje današnje u drugoj polovici 19. stoljeća, pronađeni kameni ulomci iz ranog srednjeg vijeka (9. do 11. stoljeća), ukrašeni pleterom. Najstariji sačuvani spomen Hrvaca: Hrowacza; i Bitelića: *Bythylychy*,

nalazi se u povelji kralja Matija Korvina od 25. srpnja 1480, godine u kojem je on, između ostalog, nekim poljičkim plemićima koji su zbog Turaka izgubili svoje posjede, darovao zemlje u Cetini. Utvrda koja je vladala ovim dijelom Cetine bio je srednovjekovni grad Travnik (danas *Vindušića gradina*)

ili

Bićin grad

) čiji se ostatci nalaze u Potravlju (od pod Travnik). Travnik, koji se prvi put spominje 1345, godine nalazio se u vlasti Nelipčića i ostalih gospodara Cetine, a napušten je za turske vladavine. Iz ovog vremena potječu ostaci nekolicine groblja, od kojih su neka sa stećcima, te ruševine crkve Sv. Jure na brežuljku Krinj u Hrvacima.

Turska vlast nad ovim krajem nastupa početkom 16. stoljeća, nakon pada Sinja 1513. godine. U drugoj polovici 16. stoljeća počinje uspon Hrvaca kao gradskog naselja. Tada je (prije 1574.) u njima kliški sandžakbeg Ferhad Sokolović, po sultanovoj zapovijedi, podigao *vakufe* (zadužbine): džamiju, mekteb (vjersku školu) i dućane te stvorio uvjete da se g. 1604. u defteru (poreznom popisu) za nahiju Sinj i Cetina, Hrvace (Gornje i Donje) spominju kao kasaba (manje gradsko naselje s muslimanskim obrtničkim stanovništvom), imajući 59 domaćinstava, više nego u samom Sinju (55). Kasaba u Hrvacima propala je za Kandijskog rata (1645 - 1669).

Oslobođenjem od Turaka 1686., konačno 1715, godine stanovništvo ovog dijela Sinjskog okružja (Territorio di Sign) popunjava se naseljavanjima, najviše iz Hercegovine te iz Zagore. Po popisu iz 1725. i 1729. koji oslikava upravno stanje tijekom mletačke uprave (1686 - 1797), spominje se pripadnost pojedinih sela banderijama domaćih harambaša: banderija Bekalo—Laktac, Dabar i Zasiok; Buljan — Satrić, Bitelić, Vrdovo (danas nije samostalno naselje); Cvitković — Hrvace, Bitelić, Vrdovo; Ćurković — Bitelić (Rumin); Prološćić — Vučipolje, Vrdovo, Potravlje; Vučković — Maljkovo. Sinjska veleposjednička obitelj Lovrić na svom posjedu u Miševici u Hrvacima primjenjuje suvremene agronomske metode, a u 2. pol. 18. stoljeća podiže i prvi industrijski pogon u Dalmaciji — ljevaonicu željeza na Perući (Majdan). Njeno je željezo zbog izvrsne rudače bilo jako kvalitetno i cijenjeno, no, početkom 19. stoljeća ovaj poduhvat je, nažalost., propao te nije ostavio nikakvog kasnijeg traga u gospodarstvu Cetinske krajine. Stanovništvo je tijekom 18. stoljeća bilo izloženo pojavama gladi, te epidemijama kuge (najveća 1 786. godine).

Kratkotrajna francuska vladavina (1806 — 1813), zbog doživljaja Francuza kao neprijatelja katoličke vjere, novačenja u vojsku i prisilnih javnih radova, bila je mrska u narodu. U Hrvacima je tako 1807. godine zamalo izbila otvorena pobuna. Naime, prolazeća francuska vojska, osjetivši se ugroženom zbog neke nejasne pucnjave i crkvene zvonjave, nasrnula je na hrvatačkog župnika fra Franu Ćurkovića. Na to su ubrzo pristigle postrojbe harambaša Blaža Cvitkovića, i Andrije Prološćića iz Potravlja te se postavile u bojni red prema Francuzima, koji su se zabarikadirali u groblju oko crkve. Pregovorima je izbjegnuta otvoreni sukob, a u kasnijoj službenoj istrazi nije dokazana krivnja Hrvatačana i župnika Ćurkovića za incident.

Austrijska vlast (od 1797. do 1806. i od 1813. do 1918.), u prvom svom razdoblju nije bitno zadirala u mletački krajiški sustav, a nakon francuske vlasti morala je prihvatiti stečena prava stanovništva na vlasništvo nad zemljom te građanski sustav. Područje današnje općine Hrvace spadalo je u općinu Sinj u istoimenom kotaru, a pojedinim selima upravljali su seoski glavari.

Nesretna zbivanja i stradanja hrvatskih krajeva tijekom 20. stoljeća nisu mimoišla ni ljude iz ovog kraja, zbog čega je, kao i zbog gubitka obradivog zemljišta nakon stvaranja Perućkog Jezera (1950-tih godina), dio stanovništva svoju egzistenciju morao pronalaziti odlaskom u iseljništvo i u veća gradska središta. Nakon stvaranja samostalne hrvatske države, za Domovinskog je rata sjeverni, veći dio općine bio pod okupacijom, a crta bojišnice prolazila je kroz same Hrvace. U vrijeme akcije „Maslinica“, 1993. godine, kad je oslobođena skoro čitava površina općine, na vrijeme je spašena brana akumulacijskog jezera Peruća koju je agresor, namjeravajući izazvati katastrofu ogromnih razmjera za Cetinsku krajinu, u povlačenju ošteti eksplozivom. Obnova u ratu stradalih zgrada i infrastrukture započeta je u Hrvacima još prije kraja rata, a zatim se nastavila i na dotad okupiranom području općine.

Sakralni objekti

U Hrvacima se nalazi skladna župna crkva Svih Svetih, građena od 1866. do 1871. godine pokraj starije crkve s kraja 17. stoljeća koja je srušena, a čije je svetište sačuvano kao grobna kapela. U više je navrata obnavljana, a posljedni put nakon što je za Domovinskog rata teško oštećena. U crkvi se nalazi slika Gospe Žalosne koja se štuje kao čudotvorna. Sliku je, prema predaji, iz Venecije donio vojnik Kanaet, a djelo je nepoznatog mletačkog slikara s kraja 18. stoljeća prema slikama Gospe Žalosne firentinca Carla Dolcija iz 17. stoljeća. Svetkovina Gospe Žalosne je Dan Općine Hrvace. Druga, umjetnički također vrlo vrijedna slika, je oltarna pala Svih Svetih, djelo mletačkog slikara Francesca Maggiotta iz 1790. godine, a njenu izradu za hrvatačku je crkvu naručio trgovac i posjednik Mate Lovrić. Crkva je novije vrijeme ukrašena vitrajima akademskog slikara Ivana Grgata. Župna crkva Sv. Filipa i Jakova u Potravlju izgrađena je 1774. Crkvenoj župi u Potravlju pripadaju i crkve: Imena Isusova u Satriću (1939.) i Sv. Josipa u Maljkovu (1913.). U Biteliću se nalazi župna crkva Male Gospe, izgrađena 1960 - tih godina pokraj stare crkve srušene iza 2. svjetskog rata, i kapala Sv. Klementa. U Zasioku je župna crkva Sv. Ivana Krstitelja i kapela Sv. Ante, Pravoslavne crkve nalaze se u Biteliću — Pokrov Presvete Bogorodice, te Dabru — Rođenja Sv. Jovana Krstitelja, a pripadaju parohiji Vrlika.